

БАРГА БУРИАД АЯЛГУУНЫ ОНЦЛОГ

Д.Содон⁹²

Хятад улс дахь монгол хэлний нутгийн аялгууг барга буриад аялгуу, өвөр монгол аялгуу, ойрад аялгуу хэмээн гурав хуваадаг бөгөөд барга буриад аялгууг бас зүүн хойд аялгуу ч гэж нэрлэдэг. Барга буриад аялгуу гэдэг нь голдуу Хөлөнбуйр хотын Шинэ барга зүүн хошуу, Шинэ барга баруун хошуу, хуучин барга хошуу болон Эвэнк үндэстний өөртөө засах хошуу, Хайлаар зэрэг газрын барга буриадуудын хэл яриаг хэлж байна. Барга буриад аялгууг үндсэндээ шинэ барга, хуучин барга ба буриад гэх гурван аман аялгуунд хувааж үздэг. Шинэ барга аман аялгуугаар Шинэ барга зүүн, Шинэ барга баруун хошууны барга монголчууд ярилцана. Хуучин барга аман аялгуугаар хуучин барга хошууны барга монголчууд ярилцана. Буриад аман аялгуугаар Эвэнк хошууны Шинэхэн зүүн сум, Шинэхэн баруун сум, Мөнгөнчулуу сум, Баянтал сумын буриадууд ярилцана.

Баргачууд XI, XII-р зууны үед Байгал нуурын зүүн этгээд Баргужин төхмөөр нутаглаж байжээ. XVII-XVIII зууны үед Оросын эзэнт гүрэн газар нутгаа тэлэхэд түрэгдэн Баргужин төхөм нутгаа орхин Халхын Цэцэн хан аймагт ирэв. XVIII зуунд Манжийн Найралт төв хаанд өргөн мэдүүлснээр Хөлөнбуйрт нүүдэллэн ирж, чингээд 1732 онд ирснийг нь Хуучин барга гэж, 1734 онд ирсэн нь Шинэ барга хэмээн нэрийддэг болов.

Буриад дотроо сонгоол буриад, агын буриад, хорь буриад гэж хуваагдана. Шинэхэн буриад нь хорь буриадаас гаралтай бөгөөд XX зууны эхээр Өвөр Монголын Хөлөнбуйрт нүүн очжээ. 2000 оны бүртгэлийг үндэслэвэл Барга буриад аялгуутан БНХАУ-д нийт 110 мянга бий.

Барга буриад аялгууны онцлог

Нэг. Авианы онцлог

1. Эгшиг авиа

А. Богино эгшиг

Барга буриад аялгуу нь а э і о и ү гэсэн зургаан богино эгшиг авиалбартай. Барга буриад аялгууны богино эгшгийн талаарх онцлогтой зүйл гэвэл:

Тус аялгуунд биеэ даасан урагшилсан богино эгшиг авиалбар байдаггүй. Жишээ нь:

аймаг аймаг

хатираа хатра:

найр найр

⁹² МУИС-ийн ШУС-ийн Хүмүүнлэгийн Ухааны салбар

Тус аялгуунд *ö* эгшиг байхгүй. Бичгийн хэлний *ö* эгшигийг бүр *ü* гээр авиалдаг.

Жишээ нь:

Өвөр *üwäg*

Өв *üw*

Өндөр *ündäg*

Бичгийн хэлний зарим үгийн эхэн ба дунд орсон “*э*” эгшиг хуучин барга аман аялгуунд *i*-гээр авиалагдах үзэгдэл буй. Жишээ нь:

Эзэн *idzэн*

Бэлэн *bilэн*

Хэл *xil*

Үнэн *uniн*

Б. Урт эгшиг

Барга буриад аман аялгуу нь *a: э: i: o: u: ö: ü: e:* 8 урт эгшигтэй, *e:* нь зөвхөн үгийн эцэст илэрнэ. Жишээ нь:

та нар *ta:nar*

Чи *ʃi:*

Хээр *xә:r*

Ховоо *xowo:*

Уул *u:l*

Үзжээ *udzdʒe:*

Барга буриад аялгууны хос эгшиг нь урагшилсан хос эгшиг болоогүй. Жишээ нь:

Аймаг *aimag*

Найр *nair*

Нойр *noir*

Могой *mogoi*

Тус аялгуунд бас *-uai-* гэдэг гурамсан эгшиг байдаг. Энэ нь голдуу хуучин барга аман аялгуунд тохиолддог. Жишээ нь:

Уйлах *uailax*

Уйтгар *uaitxar*

Гуйранч *guairanʃ*

2. Гийгүүлэгч авиа

Барга буриад аялгуунд нийт *p, b, p, x, h, g, ʃ, ɕ, m, l, s, t, d, ɕz, ɕʒ, ɲ, j, r, ʃ, ts* гэсэн 20 гийгүүлэгч авиалбар бий. Барга буриад аялгууны гийгүүлэгч авианы онцлог гэвэл:

А. Бичгийн хэлний нилээд тооны үгийн “*с(s)*” гийгүүлэгчийг *x(h)* гийгүүлэгчээр авиалдаг. Жишээ нь:

Сар	har
Сайн	haiŋ
Санаа	hanaa
Сээр	heer
Нас	naħa:
Сүүл	hù:l

Б. Бичгийн хэлний “ц” ба “ч”-ийг [s] [ʃ] [tʃ]-ээр авиалах тохиолдол байна.

Жишээ нь:

Цас	saxa~sahaŋ
Цаг	sag
Эмч	эмʃ
Ирчих	jərtʃəg
Царай	ʃarai

В. Бичгийн хэлний зарим үгэн дэх “с” авиаг t, d-гээр дууддаг. Жишээ нь:

Хөмсөг	xumtəg
Гишгэ	gitəg
Улс	uld
Бос	bod

Г. Хуучин барга аман аялгуунд “ц”-ийг -s- гээр авиалдаг. Жишээ нь:

Цоохор	so:xor
Гагц	gans
Нагац	nags
Цэцэг	səsəg

Д. Төв халх аялгуунд байдаг -з- гийгүүлэгчийг хуучин барга ба шинэ барга аялгуунд -ʒ- -ʒ- гээр авиалж буриад аман аялгуунд -z- -z- гээр авиалдаг. Жишээ нь:

Газар	gaʒar ɢazar
Хэзээ	хəʒə: хəzə:
Баз	baʒz baz

Е. Үгийн эцсийн -г- гийгүүлэгчийг ɢ буюу g гээр тод ялган авиалдаг.

Жишээ нь:

Бага	baɢ
Баг	baɢ
Барга	baɢaɢ
Бараг	baɢaɢ

3. Эгшгийн зохицол

Барга буриад аялгууны эгшгийн зохицол нэлээд чанга, жигд байдаг.

- (1) Үгийн эхэнд нь а а: u u: байвал, арын үед нь а а: u: i i: ai e: ui үе: гэх зэрэг эгшиг ордог.
- (2) Үгийн эхэнд нь о о: oi байвал, арын үед нь о о: oi ui a: e: i: u: үе: гэх зэрэг эгшиг ордог.
- (3) Үгийн эхэнд нь э э: e: i i: ù: ùi байвал, арын үед нь э э: e: i i: ù: ùi гэх зэрэг эгшиг ордог.

4. Авианы хувирал

А. Авиа ижилсэх

Тус аялгуунд “᠋ᠨ” нь “d” авиатай ижилсээд “n” болох зэрэг авиа ижилсэх тохиолдол бий. Жишээ нь:

Оронд $oroᠨ+d \rightarrow orond$

Б. Авиа гээгдэх

Зарим үгэнд -с- -саар- -сан- зэрэг дагаврын [s] авиа нь гээгдэх тохиолдол бий.

Жишээ нь:

Арьс $aru:$

Хус $xu:$

Оосор $o:r$

Явсан $jowo:ᠨ$

Бодсоор $bodo:r$

В. Бичгийн хэлний зарим үгний -b- гийгүүлэгч гээгдэх тохиолдол бий.

Жишээ нь:

Өвчүү $uʃu:$

Өвч $uʃ$

Г. Авиа солигдох

Цөөвгөр үгэнд бичгийн хэлний “л” авиа нь -r- болж дуудагддаг.

Жишээ нь:

Сууж байтал $suudʒ baitar$

Чамайг явтал $ʃami: jowtor$

Д. “Ч” гийгүүлэгчийг [ʃ] -гээр авиалах тохиолдол бий.

Жишээ нь:

Чи $ʃi:$

Чармай $ʃarmai$

Чадаагүй $ʃada:güe:$

Хоёр. Үгийн сангийн гол онцлог

1. Эртний үгс

Барга буриад аялгуунд эртний үгс олон тохиолддог. Жишээ нь:

- bədə:rex гэдэг үг нь эрэх гэсэн утгатай бөгөөд “Монголын нууц товчоон”-д тэмдэглэгдэж үлджээ.

- tuga:r гэдэг үг нь саяхан гэсэн утгатай бөгөөд “Монголын нууц товчоон”-д тэмдэглэгдэж үлджээ.

2. Өвөрмөц үг

агаалж awa:xaɪ

ухна təx

ялаа borgu:

3. Утга ондоо үг

батгана ʃumu:

нүүдэл zó:dəl

толь gərəl

ядах əsəx

4. Зээлсэн үг

Барга буриад аялгуунд хятад, орос, манж зэрэг хэлнээс зээлсэн үгс олон бий. Жишээ нь:

Төмс tü:dü:s (хятад)

Сүнх sünk (орос)

Сонин gadza:d (орос)

Ном зүй

М.Баатар, Б.Сод “Монгол хэлний нутгийн аялгууны шинжлэл”